

В. М. Ричка (Київ)

С. В. Юшков

Автор цієї публікації розповідає про життєвий шлях та наукові праці відомого вченого С. В. Юшкова /1888—1952 рр./

У сузір'ї яскравих імен істориків минулого помітно вирізняється постать відомого радянського вченого, члена-кореспондента АН УРСР, доктора історичних наук, професора С. В. Юшкова (4.IV.1888—14.VIII.1952 рр.). Серафим Володимирович був сміливим новатором у галузі історичних досліджень, людиною великої культури та виняткової ерудиції. Характерною рисою його особистості було, за словами академіка Л. В. Черепніна, «вміння гармонійно поєднувати в собі дві якості дослідника: забарність і глибокий джерелознавчий аналіз пам'яток минулого та вміння теоретично осмислити цей матеріал, побудувати на його основі концепцію історичного процесу»¹.

С. В. Юшков народився 4 квітня 1888 року у с. Трофимовщина Пензенської губернії (нині — Мордовська АРСР) у сім'ї священика. Нелегко складалося життя майбутнього вченого. Ще в дитячі роки він втратив матір. Початкову освіту здобував у навчальних закладах губернського центру. Прагнення хлопця до знань спонукало батька Серафима Володимировича — Володимира Івановича — відмовитися від блискучої кар'єри, що відкривалася перед ним, і перебратися із сином до Петербурга. Тут, звісно, були ширші можливості для завершення освіти. У 1906 р. після закінчення (із срібною медаллю) класичної гімназії С. В. Юшков вступив до Петербурзького університету, юридичний та історико-філологічний факультети якого закінчив у 1912 р. Ще в студентські роки він виявив неабиякі здібності до наукової роботи. Юнак відвідує багаті петербурзькі архівосховища, де подовгу вивчає (в оригіналі) списки унікальних писемних пам'яток часів Київської Русі. Вже тоді студент Юшков підготував самостійне монографічне дослідження, присвячене питанням правового становища сільської церкви на півночі Росії. Працю молодого вченого помітили. Невдовзі її надрукували в одному з джерелознавчих часописів («Летопись занятий Археографической комиссии» — 1913, вип. 23). Вона також вийшла окремим виданням². Цю публікацію схвально зустріла наукова громадськість. Очевидно, тому С. В. Юшкова залишили в університеті для підготовки до професорського звання. Він успішно пройшов стажування і, склавши магістерські іспити, в 1916 р. був допущений до читання лекцій як приват-доцент Петербурзького університету.

Після 1917 р. Серафим Володимирович працював на викладацькій роботі у ряді вузів країни. 1918 р. його запросили до Саратова. У лютому того ж року Вчена рада місцевого університету обирає С. В. Юшкова професором кафедри історії російського права. Невдовзі він — професор кафедри російської історії Саратовських інституту народної освіти та інституту народного господарства. З 1921 р. — ректор Саратовського інституту народної освіти, а після того, як його об'єднали з університетом, — декан факультету суспільних наук. В 1926 р. С. В. Юшков повертається до Ленінграда, в університет. На початку 30-х ро-

¹ Черепнин Л. В. Отечественные историки XVIII—XX в. — М., 1984. — 293 с.

² Юшков С. В. Очерки из истории приходской жизни на севере России в XV—XVII в. — СПб., 1913. — 134 с.

ків учений працював на кафедрі народів СРСР Узбецької педагогічної академії в Самарканді, у Дагестанському та Свердловському педагогічних інститутах, Свердловському юридичному інституті. З 1938 р. С. В. Юшков — співробітник Всесоюзного інституту юридичних наук у Москві, де очолив (1939 р.) сектор історії держави і права.

Працюючи у столиці, С. В. Юшков водночас брав участь у роботі науково-дослідних установ Академії наук УРСР. Він, зокрема, співробітничав з Археографічною комісією ВУАН та Інститутом історії АН УРСР. Цікавим свідченням цього є лист за № 171, відправлений С. В. Юшкову директором Інституту історії АН УРСР С. М. Белоусовим 5 травня 1938 р., що зберігається в домашньому архіві доньки вченого — Є. С. Юшкової. У ньому є такі рядки: «Одночасно повертаємось до старої пропозиції — працювати у нашому Інституті. Висловлене Вами побажання мати педагогічну роботу у Київському університеті погоджене з університетом і робота буде забезпечена». Тоді Серафим Володимирович не зміг переїхати до Києва на постійне мешкання, але дав згоду виставити свою кандидатуру для обрання у члени-кореспонденти АН УРСР. За вклад у розвиток науки у 1939 р. його обрано членом-кореспондентом АН УРСР*.

Протягом 1943—1949 рр. він працював старшим науковим співробітником Інституту історії і археології АН УРСР, а в 1949—1950 рр. — Інституту історії АН УРСР³. На Україні побачили світ чимало історичних та джерелознавчих досліджень Юшкова (за нашими підрахунками, в українських видавництвах у різний час вийшли близько 10 праць). Він узяв участь у написанні фундаментальних колективних монографій, зокрема, першого тому «Історії України»⁴. Він познайомився і пізніше підтримував дружні стосунки з такими відомими українськими вченими, як К. Г. Гуслисий, В. М. Корецький, А. О. Кримський, А. О. Введенський, Б. М. Бабій. Творчі зв'язки з Україною Серафим Володимирович підтримував до останніх днів свого життя.

У 40-і роки, з утворенням Академії наук Казахської РСР, С. В. Юшков обирається її дійсним членом. Він був удостоєний почесного звання Заслуженого діяча науки РРФСР, а у 1944 р. — нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Різноманітною є творча спадщина вченого. Його називають «зачинателем» радянської історико-правової науки, який намітив методологічні основи останньої. Він визначив її предмет не як історії російського права, що було властиве дорадянській історіографії, а як історії держави і права народів СРСР⁵. Перу С. В. Юшкова належить перша узагальнююча праця з історії держави і права народів СРСР⁶. Ця фундаментальна книга витримала ряд видань.

Як зазначалося вище, ще зі студентських літ С. В. Юшкова вабили проблеми джерелознавства, зокрема, текстологічного дослідження пам'яток давньоруського законодавства. За порадою і при підтримці свого вчителя, відомого фахівця у галузі канонічного права В. М. Бенешевича він почав вивчати давньоруські юридичні збірники XIII ст., зокрема, князівські «устави». У 1921 р. учений опублікував працю, в

* Вчений ступінь доктора історичних наук С. В. Юшкову був присуджений 1935 р. за рішенням Вченої ради Свердловського педагогічного інституту без захисту дисертації.

³ Історія Академії наук Української РСР.— К., 1967.— Кн. 2.— С. 671—672. Частина оригінальних документів (наприклад, витяг з протоколу засідання Президії АН УРСР від 29 грудня 1948 р., виписка з наказу по Інституту історії України АН УРСР) зберігається в особистому архіві Є. С. Юшкової.

⁴ Історія України // Під ред. проф. М. Н. Петровського.— Уфа, 1943.— Т. 1.— 330 с.

⁵ Штамм С. И. Серафим Владимирович Юшков — основоположник науки государства и права СССР. // Юшков С. В. Труды выдающихся юристов.— М., 1989.

⁶ Юшков С. В. Конспект лекций по истории государства и права СССР (до Великой Октябрьской социалистической революции).— М., 1940.— 308 с.; Юшков С. В. История государства и права СССР. Учебник для вузов.— М., 1940.— 596 с.

якій розглянув питання історії їхнього формування за часи правління Володимира Святославича та Ярослава Мудрого і запропонував власну їх класифікацію⁷. Згодом з'являється ще одне монографічне дослідження, в якому С. В. Юшков більш детально проаналізував історію тексту Уставу князя Володимира, його походження тощо⁸. Він висловив припущення, згідно з яким його основу складає підтверджувальна грамота цього київського правителя. На думку вченого, вона була написана «на вимогу княгині Анни і, отже, візантійського духовенства, яке бачило повну невідповідність давньоруських правових звичаїв з візантійськими»⁹. С. В. Юшков установив, що Устав існує у шести редакціях, найбільш ранні з яких характеризують церковну практику Київської Русі кінця XI—XII ст.

Свої студії у галузі давньоруського законодавства він продовжив дослідженням Уставу князя Всеволода Мстиславича¹⁰. Завдяки текстологічному аналізу його списків С. В. Юшков дійшов висновку, що ця пам'ятка була створена в кінці XIII ст. На його думку, її виникнення сталося внаслідок злиття автентичної грамоти князя Всеволода Мстиславича (1135—1137 рр.) з Уставом князя Володимира в його третій редакції.

Більшість положень, висловлених С. В. Юшковым у цих працях, витримали перевірку часом. Вони і сьогодні пробуджують творчу думку, надаючи поштовх для дальших роздумів та спостережень, зокрема, над взаємовідношеннями окремих редакцій князівських уставів, їх датуванням та джерелами походження¹¹.

В кінці 20-х років С. В. Юшкова залучили до роботи над вивченням та підготовкою академічного видання кодексу законів давньоруського права — «Руської Правди». В 1928 р. в Академії наук СРСР з цією метою було створено спеціальну підкомісію під керівництвом академіка Є. Ф. Карського¹². Проте невдовзі цей колектив припинив свою діяльність. Незважаючи на це, вчений продовжував наполегливо працювати, готуючи до друку законодавчий кодекс. На відміну від своїх колег з Історико-археографічного інституту АН СРСР у Ленінграді, що прагнули розшукати списки «Руської Правди» та їх прочитати, С. В. Юшков готував публікацію цього джерела на основі вже відомих матеріалів*. У 1935 р. на Україні вийшов у світ підготовлений ним збірник текстів «Руської Правди» (94 списки)¹³. Вчений запропонував власну класифікацію, поділивши їх на 5 редакцій. До першої він відніс списки типу Академічного, до другої — Троїцького, до третьої — Карамзінського типу, до четвертої — «Руської Правди», об'єднані з артикулами царя Константина й, зрештою, до п'ятої — скорочені списки, на кшталт списку Оболенського. По-новому підійшов С. В. Юшков й до питання про поділ тексту «Руської Правди» на артикули. Запропонована ним система передачі текстів дозволила чіткіше визначити кожну окрему правову норму.

⁷ Юшков С. В. К истории древнерусских юридических сборников (XIII в.).— Саратов, 1921.— 27 с.

⁸ Юшков С. В. Исследования по истории русского права.— Устав кн. Владимира (историко-юридическое исследование).— Новоузенск, 1925.— Вып. 1.— 151 с.

⁹ Там же.— С. 146.

¹⁰ Юшков С. В. Устав кн. Всеволода. До зовнішньої історії пам'ятки // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія.— К., 1927.— С. 405—424.

¹¹ Див.: Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV в.— М., 1972.— 170 с.

¹² Советское источниковедение Киевской Руси: историографические очерки.— Л., 1979.— 36 с.

* При цьому він підтримував творчі контакти з Археографічною комісією ВУАН. В архіві доньки вченого.— Є. С. Юшкової — збереглося кілька листів, відправлених її батькові за дорученням М. С. Грушевського. В них ідеться про залучення співробітників комісії до пошуку списків «Руської Правди» в архівосховищах та бібліотеках України, обговорюються конкретні питання підготовки видання до друку.

¹³ Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій // Склав та підготував до друку проф. С. Юшков.— К., 1935.— 193 с.

Започаткувавши новий напрям в історіографії давньоруського права, вчений і в майбутньому плідно досліджував цей фундаментальний законодавчий кодекс Київської держави¹⁴. Незаперечним його вкладом у науку було те, що аналіз «Руської Правди», походження її правових норм він розглядав у тісному зв'язку з розвитком феодальних відносин у Київській Русі, її внутрішньою соціально-економічною еволюцією.

Невтомний дослідник давньоруського законодавства, С. В. Юшков ввів до наукового обігу цікаву юридичну пам'ятку кінця XIII—XIV ст. — «Правосудие митрополичье»¹⁵. З'ясувавши її походження, склад і джерела, вчений дійшов висновку, згідно з яким їй відводилося проміжне місце між, з одного боку, «Руською Правдою» й законодавчими збірниками пізнішого часу (Судебник 1497 р., Псковська й Новгородська судна грамота), з іншого. Використавши матеріали цієї пам'ятки, він показав еволюцію норм правового кодексу Київської Русі. Що ж до згаданого вище Судебника 1497 р., то С. В. Юшков присвятив цій пам'ятці окрему працю¹⁶. Заперечуючи її компілятивний характер, дослідник довів, що її виникнення було пов'язане з реформаторською діяльністю московського уряду Івана III, спрямованою на централізацію його держави. В цьому відношенні Судебник відіграв в історії вітчизняного права таку ж роль, як і «Руська Правда».

Необхідно зазначити, що С. В. Юшков підготував чимало цікавих праць з історії права народів Казахстану і Північного Кавказу. За його ініціативою почалося видання серіалу «Памятники русского права» (перші два випуски вийшли під редакцією С. В. Юшкова)¹⁷.

З ім'ям Серафима Володимировича тісно пов'язаний початок глибокого дослідження проблем генезису феодалізму на Русі. Ще у 20-х роках він опублікував кілька статей, присвячених природі феодальних інститутів Київської Русі, зокрема, питанням формування феодально залежного населення¹⁸. Солідна археографічна та мовна підготовка дали можливість С. В. Юшкову переглянути загальноновизнані положення і схеми, які домінували у працях таких авторитетних учених, як В. О. Ключевський, О. Є. Пресняков, В. І. Сергеевич, М. Ф. Владимирський-Буданов. Так, С. В. Юшков вніс значні корективи у трактування питання про смердів у Київській Русі. На відміну від своїх попередників, що оцінювали їхнє юридичне становище за аналогією з правом Московської держави, згідно з яким «смерд Київської Русі переодягається в добре відоме вбрання московського крою»¹⁹, вчений, залучивши великий порівняльно-історичний матеріал, показав, що в Київській Русі вони в XI—XIII ст. були однією з особливих груп феодально залежного населення, котра значно відрізнялася від рабів*.

¹⁴ Юшков С. В. Русская Правда, как кодекс русского феодального права // Проблемы социалистического права.— М., 1939; Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение.— М., 1950.— 379 с.

¹⁵ Правосудие митрополичье // Летопись занятий археографической комиссии за 1927—1928 гг.— Л., 1929.— Вып. XXXV.— С. 115—120.

¹⁶ Юшков С. В. Судебник 1497 года. К внешней истории памятника // Уч. зап. Саратов. университета.— 1926.— Т. 5.— Вып. 3.— С. 1—46.

¹⁷ Памятники русского права.— М. 1952.— Вып. 1 (Памятники права Киевского государства X—XII в.— 287 с.); М., 1953.— Вып. 2. (Памятники права феодальной раздробленности Руси XII—XV в.— 442 с.).

¹⁸ Юшков С. В. О прикладниках. К истории феодальных институтов в Древней Руси // Науч. прилож. к журналу «Культура».— Саратов, 1922.— № 2.— С. 6—16; Юшков С. В. К вопросу о смердах // Уч. зап. Саратов. университета.— 1923.— Т. 1.— Вып. 4.— С. 46—82.

¹⁹ Юшков С. В. К вопросу о смердах.— С. 47.

* Віддаючи належне висновкам ученого, зауважимо, що новітня радянська історіографія подолала однобічний підхід при визначенні смердів тільки як феодально залежного населення Русі. В дослідженнях радянських учених останніх років розкрито статус їх частини як основної маси вільних людей.— Рыбаков Б. А. Смерд-

В 1925 р. з'явилася узагальнююча монографія С. В. Юшкова, присвячена проблемі генезису феодалізму на Русі²⁰. В ній Серафим Володимирович переконливо довів, що виникнення феодальних відносин слід пов'язувати із соціально-економічним розвитком ранньосередньовічної Русі XI—XIII ст. Наука зробила крок уперед, адже всі його попередники шукали корені феодалізму в так званому «удільному періоді» (XIV—XV ст.) вітчизняної історії. Розглядаючи процеси феодалізації давньоруського суспільства, вчений оцінює становлення і розвиток великого землеволодіння. У взаємозв'язку з формуванням князівського, боярського і церковного землеволодіння дослідник показав шляхи утворення феодально залежного населення Київської Русі. С. В. Юшков висвітлює також проблему виникнення таких тогочасних інститутів, як васалітет, імунітет, патронат тощо.

Сама постановка та їх розв'язання були новими для тих часів. Пріоритет С. В. Юшкова у вивченні генезису феодалізму в Київській Русі безсумнівний. Його праці справили помітний вплив на дальший розвиток історичної думки. Так, слідом за С. В. Юшковым дослідженням соціально-економічного ладу Київської Русі зайнявся Б. Д. Греков. В 1932 р. він виголосив доповідь «Рабство і феодалізм у Давній Русі»²¹, що викликала жваву дискусію. В 1933 р. з'явилась його невелика стаття, присвячена витокам феодалізму на Русі²². В ній він однозначно охарактеризував давньоруське суспільство, як феодальне. Більш детальному обґрунтуванню цієї точки зору Б. Д. Греков присвятив окрему монографію²³. Його позиція була співзвучною ідеям С. В. Юшкова, які той обнародував на початку 20-х років. Незважаючи на те, що погляди обох учених з ряду принципових питань історії Київської Русі не в усьому збігалися, вони були єдині, зокрема, при визначенні землеробства, як основи господарства східних слов'ян, формування феодального землеволодіння і виникнення різних форм соціальної експлуатації тощо. Все це об'єктивно сприяло утвердженню в радянській історіографії погляду на Київську Русь, як на феодальну державу. Наукова концепція С. В. Юшкова відіграла велику роль у подоланні помилкових і спрощених схем та уявлень деяких істориків щодо обов'язкової послідовності при зміні первіснообщинної формації рабовласницькою, про виняткову роль рабської праці в процесі формування феодального способу виробництва.

Відаючи належне раннім працям С. В. Юшкова, насамперед оригінальний постановці й розв'язанню ним проблем феодального розвитку ранньосередньовічної Русі й, зокрема, економічного й правового становлення залежного населення, разом з тим не можна з позицій сьогодення не відзначити певну обмеженість його теоретичних узагальнень і висновків. Адже питання становлення феодальних відносин у Київській Русі вчений все ще досліджував у межах традиційних поглядів представників буржуазної історичної науки, зокрема, під впливом праць М. П. Павлова-Сильванського, в яких уперше у вітчизняній історіографії було висунуте питання про феодалізм на Русі. Так, на думку С. В. Юшкова, генезис феодальних відносин у Київській Русі був зумовлений не стільки розвитком продуктивних сил у східних слов'ян, скільки зменшенням обсягів міжнародної торгівлі й зовнішніми впливами За-

ды // История СССР.— 1979.— № 1.— С. 41—58; № 2.— С. 36—75; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— Л., 1983.— С. 138—146.

²⁰ Юшков С. В. Феодальные отношения в Киевской Руси // Уч. зап. Саратов. университета.— 1925.— Т. 3.— Вып. 4.— С. 1—108.

²¹ Доповідь була опублікована тільки у 1934 р. Див.: Греков Б. Д. Рабство и феодализм в Древней Руси // Известия Гос. Академии материальной культуры (далі — ИГАИМК).— М., Л., 1934.— Вып. 86.— С. 5—66.

²² Греков Б. Д. Начальный период в истории феодализма // Вестник Академии наук СССР.— 1933.— № 7.— С. 13—18.

²³ Греков Б. Д. Очерки по истории феодализма в России. Система господства и подчинения в феодальной деревне // ИГАИМК.— 1934.— Вып. 72.— С. 25—159.

ходу, де в XII ст., як він вважав, спостерігався розклад феодального способу виробництва й зародження торгового капіталу²⁴. Таким чином, дослідник певною мірою недооцінював фактори внутрішнього соціально-економічного й політичного розвитку східнослов'янського суспільства, в надрах якого народжувалися й визрівали феодальні виробничі відносини, на підвалинах яких й зростала ранньофеодальна держава з центром у Києві.

Характерною рисою творчої особистості С. В. Юшкова було те, що він ніколи не задовольнявся зробленим. Учений продовжував активно працювати над проблемою феодального розвитку Київської Русі. Наслідком його творчих пошуків стала оригінальна стаття про перетворення давньоруської данини у феодальну ренту²⁵. С. В. Юшков був першим радянським дослідником, який виступив із спеціальною розвідкою, присвяченою цій темі²⁶. У цьому процесі він виділив два етапи, вододілом між якими був період правління княгині Ольги (945—962 рр.). Йдеться про відомий з літописів факт фізичного знищення місцевих племянних князів, зокрема, нобілітету Древлянської землі й встановлення великокнязівської адміністрацією певних місць для збирання й зберігання податків (погости), регламентації оподаткування («уроки») тощо. На основі детального аналізу цих літописних повідомлень Серафим Володимирович дійшов висновку, що реформаторська діяльність княгині Ольги передусім являла собою активне «форсування процесу зближення данини з типовою феодальною рентою»²⁷. Це важливе положення не знайшло вагомих заперечень з боку найавторитетніших дослідників історії Київської Русі — опонентів С. В. Юшкова.

Певний вплив на дальшу еволюцію його історичних поглядів, як і інших істориків, мала публікація в «Правде» 27 січня 1936 р. «Замечаний по поводу конспекта по истории СССР» Й. В. Сталіна, А. О. Жданова і С. М. Кірова, де відзначалося, що «в конспекті поскидані до однієї купи феодализм і дофеодальный період, коли селяни ще не були закріпачені»²⁸. Після цього в історії Київської Русі вчені почали виділяти два етапи: перший — дофеодальний, «коли селяни ще не були закріпачені», та другий — феодальний, коли кріпацтво перетворилося в основу суспільних відносин. Не уникнув захоплення цією схемою і С. В. Юшков. У своїх наступних працях він послідовно аргументував закономірність існування дофеодальних варварських держав. Цю проблему він розглядав на матеріалах не тільки Київської Русі IX—X ст., а й провів порівняльно-історичний аналіз суспільного устрою англо-саксонських королівств VI—IX ст. та Монгольської імперії²⁹. На думку вченого, виникнення варварських дофеодальних держав як проміжної форми зрілої феодальної державності було закономірним наслідком розкладу первіснообщинного ладу. Їхній суспільний устрій характеризувався більшою досконалістю, ніж організація суспільства на рівні воєнної демократії. Для них було притаманне, на думку С. В. Юшкова, існування трьох соціально-економічних укладів — первіснообщинного, рабовласницького та феодального.

²⁴ Юшков С. В. Феодальные отношения в Киевской Руси.— С. 13—15.

²⁵ Юшков С. В. Эволюция дани в феодальную ренту в Киевском государстве в X—XI веках // Историк-марксист.— 1936.— № 6.— С. 134—138.

²⁶ Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии.— Л., 1990.— 152 с.

²⁷ Юшков С. В. Эволюция дани в феодальную ренту в Киевском государстве в X—XI веках.— С. 137—138.

²⁸ К изучению истории.— М., 1946.— 21 с.

²⁹ Юшков С. В. К вопросу о феодальном «варварском» государстве // Вопр. истории.— 1946.— № 7.— С. 45—65; Юшков С. В. Про державний устрій Київської Русі. Перехід від варварської держави до феодалізму // Наук. зап. Інституту історії і археології України.— 1946.— Кн. 2.— С. 107—117; Юшков С. В. К вопросу о дофеодальном («варварском») государстве // Уч. труды Всесоюз. института юридич. наук.— 1947.— Вып. 10.— С. 37—87.

Проблема «дофеодального періоду» в історії Київської Русі жваво дебатовалася в історіографії. Вона набула особливого поширення наприкінці 30-х — на початку 50-х років. До цього поняття вчені поверталися і пізніше³⁰. Нині, здається, єдиним його прихильником виступає І. Я. Фроянов, який датує витoki феодалізму на Русі XI — початком XIII ст. Більшість радянських істориків розглядає процес генезису феодального способу виробництва у тісному зв'язку з наслідками розкладу родоплемінного устрою та іманентного соціально-економічного й політичного розвитку східного слов'янства у VI—VIII ст. Прийнята нині в науці схема періодизації еволюції феодальних відносин у Київській Русі дозволяє охарактеризувати епоху IX—X ст. як ранньофеодальний період, коли верховна власність держави на землю була пануючою. З другої половини XI ст. Русь вступила в етап розвинутих феодальних відносин, де превалювала вотчинна власність на землю³¹. Таким чином, думка С. В. Юшкова про те, що в XII ст. процес феодалізації давньоруського суспільства повністю ще не завершився, не знайшла свого підтвердження.

Помітною подією стала й поява фундаментальної монографії С. В. Юшкова «Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі»³². В ній учений своєрідно підбив підсумки своїх багаторічних досліджень проблем генезису феодалізму у Київській Русі.

Структура монографії будується на засвоєній С. В. Юшковим схемі поділу давньоруського суспільства на дофеодальний і феодальний періоди. На його думку, вододілом між ними став 1054 р., коли помер Ярослав Мудрий. Характеризуючи IX—X ст. як дофеодальний етап в історії Русі, С. В. Юшков наголошував, що то був час, коли «починають з'являтися, особливо з половини X ст., паростки феодальних відносин»³³. Тоді, на думку вченого, розпочався процес розкладу сільської общини й виділення з її середовища двох антагоністичних класів — рабів і рабовласників. Разом з тим він рішуче виступав проти перебільшення ролі рабства у Київській Русі, наполягаючи на патріархальному характері експлуатації перших з них. Його точку зору поділяє більшість сучасних дослідників. Щоправда, в науці час від часу робляться екстравагантні спроби довести протилежне³⁴, але вони не знаходять співчуття у серйозних науковців.

С. В. Юшков показав витoki й шляхи розвитку Київської держави. В зв'язку з цим учений надавав великого значення, зокрема, вивченню системи поземельних відносин, що оцінювалася ним як основна ланка в процесі виникнення й початкової еволюції феодалізму в Київській Русі. На рівні досягнень сучасного йому джерелознавства він розглянув виникнення й організаційні форми феодального землеволодіння, джерела його формування та розміри. Чи не вперше в історіографії проблеми він зробив спробу вирішити питання про роль князівського домену³⁵. На думку вченого, розвиток останнього становив один

³⁰ Фроянов І. Я. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии.

³¹ Черепнин Л. В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма.— М., 1972.— С. 165—166; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 251—254.

³² Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.— К., 1939.— 210 с.; Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси.— М.; Л., 1939.— 254 с.

³³ Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.— С. 35.

³⁴ Див., наприклад: Пьянков А. П. Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси.— Минск, 1980.— 207 с.; Горемыкина В. И. Возникновение и развитие первой антагонистической формации в средневековой Европе.— Минск, 1982.— 248 с.; Тарасов Ю. М. Шляхи розвитку феодалізму на Русі // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки.— К., 1990.— С. 23—27.

³⁵ Юшков С. В. Нариси...— С. 36—41.

з основних моментів процесу феодалізації Київської Русі. Відзначимо, що положення й висновки С. В. Юшкова у багатьох аспектах не втра- тили своєї актуальності донині ³⁶.

Багато місця в книзі відведено проблемі виникнення окремих груп феодально залежного населення. Детально розглянувши способи появи й форми феодальної залежності, С. В. Юшков запропонував таку їх класифікацію: «1) виникнення феодальної залежності з форм холоп- ської експлуатації; 2) закабалення сільського населення; 3) поступове перетворення данини у феодальну ренту; 4) патронат; 5) наймання; 6) насильницьке закріпачення сільського населення» ³⁷.

В цій праці він доповнив новими аргументами висловлювані ним раніше положення про перетворення давньоруської данини у феодаль- ну ренту. Цей процес був тривалим і неоднозначним. У конкретно- історичному плані він, як вважав дослідник, мав вираз у поступовому перетворенні племінних територій, що обкладалися даниною, в особисті володіння феодалів, в ускладненні способів її збирання панівною вер- хівкою Русі, диференціації її складу тощо ³⁸. Висновки, яких дійшов С. В. Юшков, стали вагомим внеском в радянську історіографію 30-х років. Розроблена ним концепція справила помітний вплив на форму- вання історичних поглядів наступного покоління дослідників соціаль- но-економічного устрою Київської держави. Це питання пізніше роз- глядалося в працях А. М. Насонова, М. М. Тихомирова, В. Й. Довжен- ка, М. Ю. Брайчевського, Л. В. Черепніна та інших. Вони по-різному ставилися до думки С. В. Юшкова — від повного неприйняття його концепції (А. М. Насонов) ³⁹ до визнання правомірності основних її положень (Л. В. Черепнін) ⁴⁰. У новітній історичній літературі широке визнання здобула саме остання точка зору, цим самим підтверджуючи життєздатність наукових конструкцій, побудованих С. В. Юшковым.

Він одним з перших серед радянських істориків указав на необхід- ність комплексного вивчення проблеми давньоруського міста ⁴¹, спро- бував вкласти в це поняття характерний для феодальної формації со- ціально-економічний зміст та класифікувати його типи. На думку Се- рафима Володимировича, у XI—XII ст. воно було феодально-адміні- стративним центром, осередком особливої фінансової округи ⁴². Зви- чайно, сьогодні можна зауважити, що цим не вичерпується вся функ- ціональна характеристика давньоруського міста ⁴³. І все ж таки його спостереження, що стосуються цих питань, продовжують зберігати свою цінність.

Значним вкладом С. В. Юшкова в історичну науку є те, що він у комплексі розглянув державні інститути Київської Русі, показав класовий зміст князівської влади, її походження і характер, розкрив со- ціальну сутність віча, висунув питання про феодальні з'їзди та органі- зацію державного управління ⁴⁴. Це дало йому змогу глибоко й все- бічно охарактеризувати основні риси суспільно-політичного устрою Київської Русі. Звичайно, дальший розвиток науки вніс свої корективи у трактування цих проблем ⁴⁵, але запропоновані С. В. Юшковым шля-

³⁶ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X—первой половине XIII в.— М., 1977; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— С. 106—130.

³⁷ Юшков С. В. Нариси...— С. 48.

³⁸ Там же.— С. 71.

³⁹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства.— М., 1951.— С. 19—20.

⁴⁰ Черепнин Л. В. Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV в.— 151 с.

⁴¹ Советская историография Киевской Руси.— Л., 1978.

⁴² Юшков С. В. Нариси...— С. 115.

⁴³ Древняя Русь: Город, замок, село // Археология СССР.— М., 1978.— Т. 15.— 431 с.; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— К., 1989.— 255 с.

⁴⁴ Юшков С. В. Нариси...— С. 138—198.

⁴⁵ Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси // Новосель-

хи їх розв'язання продовжують зберігати свою актуальність і нині. Це стосується, зокрема, питань про виникнення та еволюцію таких феодальних інститутів, як васалітет, міністеріалітет, імунітет, а також вивчення місцевих особливостей визрівання феодальних відносин в окремих землях Київської Русі.

Таким чином, монографія С. В. Юшкова «Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі» є цінним вкладом у скарбницю радянської історичної науки. Вона і сьогодні, більш як через півстоліття з часу виходу її у світ, привертає увагу науковців. Ця монографія, яка вже стала бібліографічним раритетом, не втратила свого практичного значення. Цим передусім і зумовлено необхідність її перевидання. Втім, це стосується всієї творчої спадщини С. В. Юшкова. Частина його праць, зокрема, джерелознавчих, нещодавно вдруге побачила світ у започаткованій видавництвом «Юридическая литература» серії «Труды выдающихся юристов»⁴⁶.

У працях С. В. Юшкова, опублікованих на схилі його життя, великий інтерес викликає запропонований ним варіант вирішення питання про походження Русі⁴⁷. Розглянувши наявні історичні матеріали, вітчизняні та зарубіжні джерела, вчений піддав критиці декларовану норманістами концепцію варязького походження Русі. Не прийняв він і доказів антинорманістів, що ототожнювали останню з дніпровськими полянами. Полемізуючи із своїми попередниками, він дійшов висновку, що перед тим, як ця назва стала вживатися в етнічному значенні, вона означала особливу соціальну групу, котра стояла над слов'янами: «Бувши особливою соціальною групою, яка стояла над рядовим слов'янством, руси панували над ними. Руси разом з тим були організаторами перших держав, які виникли на території східного слов'янства»⁴⁸. Ця точка зору у 40—50-ті роки знайшла широку підтримку серед дослідників. Але протягом останніх десятиріч вона не користується популярністю. У сучасній радянській історіографії, крім традиційної скандинавсько-фінської етимології слова «Русь», наявні й судження про іранське, слов'янське і балто-слов'янське походження цієї назви⁴⁹. На нашу думку, проблема виникнення назви «Русь» та її еволюції в етнополітичній історії Київської держави потребує комплексного підходу до її розв'язання. Необхідно мати на увазі, що це поняття не було сталим. На сторінках літописних текстів даний термін вживається в етнічному, географічному і, як визначив С. В. Юшков, у соціальному значенні. Таким чином, точка зору вченого на Русь як соціальну групу є небезпідставною, хоч цим і не вичерпується сутність змісту назви.

У повоєнні роки С. В. Юшков звернувся до вивчення проблеми утворення Російської централізованої держави. В ході дискусії, що розгорнулася серед науковців, він обґрунтовував тезу про закономірність історичного розвитку середньовічної Росії, відніс факт об'єднання її в централізовану державу до часів правління Івана III і Василя III, тобто до першої третини — середини XVI ст.⁵⁰ Характеризуючи суспіль-

цев А. П., Шапов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 11—76.

⁴⁶ До збірника ввійшли ранні праці С. В. Юшкова, присвячені давньоруським юридичним збірникам, князівським Уставам тощо. Див.: С. В. Юшков (Труды выдающихся юристов).— М., 1989.

⁴⁷ Юшков С. В. К вопросу о происхождении русского государства // Уч. зап. Московского юрид. института.— 1940.— Вып. 2.— С. 37—59; Юшков С. В. До питання про походження Русі // Наук. зап. Інституту мовознавства АН УРСР.— 1941.— Т. 1.— С. 137—156.

⁴⁸ Юшков С. В. До питання про походження Русі.— С. 153.

⁴⁹ Горский А. А. Проблема происхождения названия «Русь» в современной советской историографии // История СССР.— 1989.— № 3.— С. 131—137.

⁵⁰ Юшков С. В. Развитие русского государства в связи с его борьбой за независимость (до XIX века) // Уч. зап. Всесоюз. института юрид. наук.— 1946.— Вып. 8.— С. 126—152; Юшков С. В. К вопросу об образовании русского государства в XIV—XVI веках. По поводу статьи проф. П. П. Смирнова // Вопр. истории.— 1946.— № 4.— С. 55—67.

но-політичний устрій Росії середини XVI—XVIII ст., учений простежує основні форми її організації та хронологічні рамки існування. На його думку, із середини XVI ст. у Росії встановилася станово-представницька монархія, яка тільки з другої половини XVII ст. стала перетворюватися в абсолютистську⁵¹. Заслугою Серафима Володимировича було виявлення феодальної природи російського абсолютизму. Вироблена ним методика та підходи до цих питань відкривали нові перспективи для їх успішного вирішення в майбутньому.

В 1949 р. побачила світ фундаментальна монографія С. В. Юшкова, присвячена історії держави і права Київської Русі⁵². Підготовлена на основі попередніх досліджень автора, з урахуванням праць Б. Д. Грекова, М. М. Тихомирова, Л. В. Черепніна та інших дослідників, вона є своєрідним підсумком творчих пошуків ученого в галузі історії держави й права давньоруського періоду. У книзі він переконливо показав зрілість розвитку феодальних відносин у Київській Русі, розкрив природу її державних інститутів, високий рівень матеріальної і духовної культури давньоруського суспільства. Вона й сьогодні лишається «самим значним дослідженням даного комплексу проблем у радянській історіографії»⁵³.

Як бачимо, С. В. Юшков був людиною різнобічних творчих інтересів. За які б проблеми не брався він завжди знаходив оригінальні шляхи їх розв'язання. Цим і вабить особистість талановитого дослідника.

Звичайно, не всі положення, висунуті С. В. Юшковим, утвердилися в історичній науці. Однак у цілому його праці витримали перевірку часом і не втратили свого значення й нині.

Одержано 10.03.91

Автор этой публикации рассказывает о жизненном пути и научных трудах известного ученого С. В. Юшкова /1888—1952 гг./.

⁵¹ Юшков С. В. Возникновение самодержавия при царе Алексее Михайловиче // Стенограмма лекции, читанной 27 января 1945 г.—24 с. (На правах рукописи); Юшков С. В. К вопросу о политических формах Русского феодального государства до XIX в. // Вопр. истории.— 1950.— № 1.— С. 71—93.

⁵² Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства.— М., 1949.— 543 с.

⁵³ Советская историография Киевской Руси.— С. 143.

Є. С. Юшкова

Спогади про батька *

Мій батько, Серафим Володимирович Юшков, народився 1888 р. у с. Трофимовщина Саранського повіту Пензенської губернії у сім'ї священика Володимира Івановича Юшкова. Його матір'ю була Надія Миколаївна Несмелова.

Володимир Іванович був людиною суворих правил. Він дуже любив свого сина. Надія Миколаївна відзначалася щиросердною вдачею, душевністю. Вона із жалістю ставилась до селян, допомагала їм. Часто обшивала дітей бідноти, лікувала їх. Коли вона померла, все село

* Щоденники Серафима Володимировича (4 зошити) зберігаються у домашньому архіві автора спогадів.